

Айтов СШ.

Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна

Айтов С. Ш. Email: aytovspartak@gmail.com; ORCID: 0000-0001-9049-5868

«Історія запорозьких козаків» Д. І. Яворницького і теорія «прикордонних» цивілізацій.

Розглядається сутність теорії «прикордонних» цивілізацій. Аналізуються когнітивні кореляції цієї концепції з дослідженнями історії запорозьких козаків Д.І. Яворницького. Осмислено вплив природно-географічних і культурно-історичних, цивілізаційних чинників на формування і історичне буття феномену запорозького козацтва.

Ключові слова: Д.І. Яворницький, теорія «прикордонних» цивілізацій, запорозьке козацтво, історико-культурний регіон, Історія України, ментальність, «локальні цивілізації»

Aytov S. Sh.

Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after academic V. Lazaryan

Aytov S. Sh. Email: aytovspartak@gmail.com; ORCID: 0000-0001-9049-5868

D. I. Yavornytskyi's "History of the Zaporizhzhya Cossacks" and the theory of "border" civilizations.

The essence of the theory of "border" civilizations is considered. The cognitive correlations of this concept with studies of the history of the Zaporizhzhya Cossacks by D.I. Yavornytskyi. The influence of natural-geographical and cultural-historical, civilizational factors on the formation and historical existence of the phenomenon of the

Zaporizhzhya Cossacks is understood.

Keywords: *D.I. Yavornytskyi, theory of "border" civilizations, Zaporizhzhya Cossacks, historical and cultural region, History of Ukraine, mentality, "local civilizations"*

Опубліковано: *Грані. 2005. №5. С. 22-26.*

Фундаментальні і багатоаспектні наукові праці Д.І. Яворницького, присвячені вивченню історії запорозького козацтва, [13], [14] стали класикою вітчизняної історичної науки вже за життя їх автора. Детальні студії вченого над побутом, світоглядом, військовим мистецтвом, подієвою історією козаків дістали високу оцінку науковців. Головне значення досліджень Д.І. Яворницького бачать, переважно, у зібранні вченим величезного масиву фактів з „козакознавчої” проблематики [3, с.172]. Втім роль історичних досліджень визначного автора не обмежується накопиченням наукових матеріалів про добу козащини. Цей масив фактів і роздумів вченого виступає одним із важливих пізнавальних елементів для розробки проблематики сучасної вітчизняної історіографії з аналізу сутності феномену запорозького козацтва, його місця та значення у загальноєвропейських історичних процесах взагалі та у Центральній й Південній Україні зокрема; процесах, що хронологічно виходять за межі козацької доби.

Слід відзначити, що історичні події та процеси, які відбулися у згаданих регіонах нашої країни не зводяться тільки до яскравого і надзвичайно активного й концентрованого історичного буття запорозького козацтва. Серед масштабних історичних процесів і окремих фактів, які мали місце у Центральній та Південній частинах України у різні часи (з географічної точки зору це Центральне та Південне Подніпров'я, Північне Причорномор'я, Крим - ареал розповсюдження побуту і військових походів козаків) можна згадати велику кількість значущих історичних процесів.

Отже бачимо на порівняно невеликій за розмірами частині України

(що збігається із ареалом буття запорозького козацтва) надзвичайно багатий подіями географічний та історико-культурний простір. Досить нелегко знайти такий само історично впливовий регіон у Європі, а можливо, і у світі.

У Азії можна згадати міжріччя річок Тигру та Євфрату, у межах якого відбувалися важливі історичні події і процеси - від виникнення Шумерської держави і до сучасних подій навколо Іраку. Балканський півострів був ареною розквіту та занепаду цілої низки грецьких синтетичних цивілізацій, Греції: Ахейської, Архаїчної, Класичної, та Елліністичної, Візантії. На тлі згаданих історично значущих регіонів Центральні та Південні території України виглядають як „ланцюг” впливових центрів економічного, політичного, культурного розвитку людства. Впливові події, що відбулися у даному регіоні реалізувалися у часовому просторі: від VI ст. до н. є. до закінчення XX ст.

Важливим елементом при з'ясуванні сутності значущості історичного розвитку культур, які реалізувалися у Центральних та Південних регіонах України у різні часи, включаючи добу козацтва, виступає проблема причин цієї значущості. Для її розв'язання є доцільним застосувати теорію „прикордонних” цивілізацій, яка, в свою чергу, є складовою частиною „загальної” теорії цивілізації [9, с.41]. У найбільш узагальненому вигляді особливість прикордонних цивілізацій полягає у перевазі багатоманітності над єдністю, гетерогенності над гомогенністю. Категорія „кордону” є вирішальною для визначення цивілізацій даного типу [12, с.112].

Б.І. Коваль та С.І. Семенов поглиблюють аналіз „прикордонних” цивілізацій за рахунок вивчення їх історичних траєкторій розвитку з „точки зору ... потенціалу енергії людської особистості, що знаходить своє матеріальне і духовне втілення у цивілізації ...” [7, с.4]. На думку дослідників, „... у локальному сенсі слова, кожна цивілізація являє собою особливу історичну та просторово-конкретну форму реалізації вітальної творчої енергії людини, перед усім проявлення духовних сил. Ця енергія, втілюючись у речові та розумові структури (культуру, релігію, організаційні

моделі суспільного буття) немов-би то передається у спадок із покоління в покоління [7, с.5]. Серед рис притаманних „прикордонним” цивілізаціям, вчені називають наступні:

- розвиток на загальноєвропейській культурній основі;
- співпадаюча динаміка трьох аврамічних релігій: християнства, іудаїзму, ісламу, а також язичництва;
- культурна багатоаспектність, поліетнічність;
- складна динаміка діалогу культур [7, с.7].

До складу „прикордонних” цивілізацій дослідники відносять євразійську, ібероамериканську (країни Піренейського півострова та Латинської Америки), карпато-балканську.

Центрально-Південний регіон України не є „прикордонною” цивілізацією у повному сенсі, але його можна назвати „прикордонним цивілізаційним регіоном” (до його складу входять Центрально-Південне Подніпров'я й Таврика-Північне Причорномор'я та Крим). Основою для локалізації вказаного регіону у даних межах є тісний взаємозв'язок його ландшафтів та низка історико-культурних обставин, одне з яких - історичне буття запорозького козацтва.

Аналіз історико-культурного регіону, який назвемо „Центрально-Північне Причорномор'я-Таврика”, через посередництво зіставлення його характеристик розвитку з рисами притаманними „прикордонним” цивілізаціям може бути індикатором „прикордонності” даних українських територій.

Так, протягом значної частини свого історичного буття більшість культур регіону розвивалася на європейській культурній основі: реалізувалися впливи спочатку античної цивілізації, у XV- до початку XXI ст. регіон, різною мірою, входив до слов'янської частини європейського культурного простору. Європейські культурні впливи мали джерелами: Польсько-Литовську державу у XV-до середини XVIII ст., на початку XXI ст. потужне розповсюдження норм і цінностей Європейського Союзу.

У регіоні Центрально-Північне Подніпров'я-Таврика мали місце неодноразові контакти вищезгаданих конфесій: контакти християнства та язичництва у добу Київської Русі, християнства та ісламу у добу козаччини, християнства, ісламу (кримські татари) та іудаїзму (караїми) у новий та новітній час.

Поліетнічність притаманна цьому регіону із стародавніх часів, бо він розташований на споконвічному шляху племен та народів, які перетинали Євразійський материк з півдня на північ, із сходу на захід, і навпаки. Відповідно, діалог між культурами регіону у різні історичні часи був вельми складним і містить великий „ретроспективний обсяг” конфліктності. Втім, ця конфліктність завжди поєднувалася з певним взаємозбагаченням культур. Отже, бачимо історичне співіснування рис розвитку історико-культурного регіону Центрально-Південне Подніпров'я-Таврика та канонічних „прикордонних” цивілізацій.

Виявляючи причини значущості даного регіону у козацькі часи і у часи активної дії інших суб'єктів історичного процесу, можна вказати на такі чинники, що сприяли виникненню та існуванню феномену його впливовості: природно-географічний, соціально-біологічний, історико-культурний.

Природно-географічний фактор полягає у особливостях оточуючого середовища регіону: наявності трьох природних зон - лісостепової (Центрально-Південне Подніпров'я), степової (степи Південного Подніпров'я, Причорномор'я та рівнинної частини Криму), гірської (гори Кримського півострова) [4, с.84].

Згідно з усталеною науковою традицією, одним з представників якої є Ф. Бродель, природно-географічні умови суттєво впливають на соціальні структури, соціальний та культурний розвиток народів і регіонів [1, с.20-21]. Поєднання різноманітних ландшафтів сприяє процесам етногенезу [2, с.217]. Вплив своєрідних кліматичних умов регіону, рельєфу, наявності і різновиди елементів гідросфери - озер, річок, морів, оригінальних флори і фауни на формування та розвиток різних культур, соціокультурних утворень,

реалізувався у певних рисах ментальності племен та народів які у різні епохи мешкали у Центрально-Південному Подніпров'ї-Тавриці.

Такий вплив засвідчують етно-психологічні чинники. Він позначається, зокрема, на таких елементах ментальності, як колективні уявлення про відносини у системах людина-людина (однієї культури), людина-людина (різних культур), людина-природа, людина-світ надприродного (магіко-міфологічні й релігійні погляди і вірування) та ін. [8, с.232-236].

Вельми велике значення для особливостей історичного процесу у регіоні Центрально-Південне Подніпров'я-Таврика мало поєднання різних генетичних спадщин представників окремих культур регіону, що пояснюється його географічним розташуванням. Воно є перехрестям міграційних процесів євразійського значення, котрі відбувалися протягом тисячоліть.

З точки зору сучасної біології поєднання у людині різних генетичних „ліній” сприяє підвищеній енергійності та наявності творчих здібностей індивіда.

Перетин культурних традицій, що реалізувався у вказаному регіоні, у весь час історичного існування, створив умови для швидкого інтелектуального взаємозбагачення етносів у різні часи.

Сумарно дія природно-географічного, соціально-біологічного і історико-культурного чинників об'єктивно сприяла виникненню в культурах, у всі часи розповсюджених в Центрально-Південному Подніпров'ї-Тавриці певного психологічного типу людей із подібними рисами ментальності: вельми розвиненим колективізмом, високими здібностями адаптації до несприятливих природних умов, психічною та фізичною стійкістю, мужністю, значними творчими (у широкому сенсі) здібностями.

Саме люди, наділені у своїй масі подібними психологічними властивостями і могли у різні історичні епохи виконати такі масштабні,

складні і небезпечні завдання як, зокрема: спасіння запорозькими козаками Центральної й Східної Європи від Оттоманської експансії та набігів кримських татар; перемога у Російсько-Турецьких війнах XVIII ст., створення потужної промислової бази протягом XX ст.

Серед історичних подій і процесів, котрі відбувалися у зазначеному геокультурному регіоні слід виокремити наступні:

- давньогрецька колонізація та існування у Криму й Північному Причорномор'ї еллінських полісів. Вказані території сучасної України були, фактично, частиною давньогрецької, а пізніше - і давньоримської культурної ойкумени й кола історико-географічних уявлень про світ [5, с.12-36];
- розквіт скіфської культури, та інших культур стародавнього кочового світу (кіммерійців, сарматів, савроматів та ін.). Цікаво, що за Геродотом саме у даному регіоні військо наддержави стародавньої Євразії, Персії, Дарія I, потерпіло нищівну поразку від скіфських бойових загонів:
- виникнення та існування очагу етногенезу слов'ян [11, с.103-106], [10, с.42-43];
- Російсько-Турецькі війни, які охопили майже все XVIII століття. Наслідком цих війн став початок втрати Османською імперією військової могутності та геополітичного впливу;
- Кримська війна 1853-1856 рр., яка пізніше отримала назву „протосвітової”, оскільки у ній взяли участь практично всі світові держави того часу. У ході бойових дій та внаслідок епідемії загинуло близько 1 млн. чоловік [6, с.15]. Як вважають деякі сучасні історики, ця війна виявилася логічним попередником Балканських війн початку XX ст., I та II світових війн;
- створення у вказаному регіоні у другій половині XIX - початку XX ст. промислового гірничо-металургійного комплексу;
- важливі для ходу Другої світової війни оборона Севастополя у 1941-1942 рр., та битва за Дніпро (1943).

Пасіонарність і надзвичайний творчий потенціал знайшли прояв і у

діяльності великих митців ХІХ-ХХ ст.ст., так чи інакше пов'язаних із „прикордонним” цивілізаційним регіоном Центрально-Південне Подніпров'я-Таврика: О. Блаватської, І. Айвазовського, А.І. Куїнджи, (вчителя М.К.Реріха), М. Волошина, Г.Ахматової, І.Бабеля, К.Паустовського та багатьох інших.

Таким чином, застосування теорії „прикордонних” цивілізацій до вивчення феномену запорозького козацтва дає змогу краще і об'ємніше з'ясувати його історичне значення, розглянути історичне буття запорожців та культур, локалізованих в регіоні Центрально-Південне Подніпров'я-Таврика у контекстах часовому, етнокультурному, географічному. Багаті фактами й роздумами наукові дослідження Д.І.Яворницького є наріжним каменем для виконання згаданих пізнавальних завдань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. - в 3-х томах, М.: Языки славянской культуры, 2002. - 495 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - Спб.: Кристалл, 2003. - 639 с.
3. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. - К., 1996.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800-1825 гг., М.: Наука, 1970. - 382 с.
5. Зубарев В.Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной традиции. М: Языки славянской культуры, 2005. - 502 с.
6. Казарин В. «Битва за Ясли Господни»// Литературная газета, - 2005. - №4.-с.15
7. Коваль Б.И., Семенов С.И. Энергичная природа современных пограничных цивилизаций (Новый подход к человеческому измерению всемирной истории)// Латинская Америка. - 2000. - №11. - с.4-14.
8. Лурье С. Историческая этнология. М., 1997.
9. Рашковский Е., Хорос М. Мировые цивилизации и современность (к методологии анализа)// Мировая экономика и международные отношения. — 2002. -

№2.-с.33-41.

10. Рыбаков Б .Я. Язычество древней Руси. М.: Языки славянской культуры. -2001. -680 с.
11. Седов В.В. Ранний период славянского этногенеза. // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М.: Наука, 1976. - с.68-108.
12. Шемякин Я.Г. Отличительные особенности «пограничных» цивилизаций. //Общественные науки и современность. – 2000.-№3.-с.96-113.
13. Яворницький Д.І. Дніпрові пороги: географіко-історичний нарис. Дніпропетровськ.: Промінь. – 1989.-142с.
14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. у 3-х томах. Львів.: „Світ”.- т. 1. - 1990.-318с.

